

פקק

המחלפים בכביש איילון ובכבישים הראשיים המשתרגים ממנו מתקשים לעמוד בעומס. זרם המכוניות צפונה מושך את המטרופולין הלאה ומפזר בדרכו גשרי בטון, שילוט אינסופי, לוחות פרסומת, וקירות עצומים שבאים להגן על בתי הכפר מפני פלישת הרעש ומפני מבטם של הנוסעים, עד שקשה להבחין עוד בין המטרופולין לפרדסים, לשדות, לבית השומר, למחנות הצבא, לטרמפיסטים, למודעות המאולתרות על מסיבות בטבע – סימני כפר מובהקים.

הדרך מהפרוור הקולוניאלי אריאל לפניים הארץ, לאורך כביש חוצה שומרון שנסלל על אדמות מופקעות של פלסטינים, עוקפת בזירות את כיפל ח'ארתי', שם הרגו מתנחלים בשלוש יריות רובה את הילדה איבתיסם בווה, סוטה קלות לעבר התנחלות רבבה שהקים גוש אמונים באפריל 1991, חולפת על פני אזור התעשייה ברקן הרחוק מלספק די תעסוקה ליהודי הארץ, עוברת בשולי הכפר בידיא שבינואר 1988 התפרעו בו יותר מ-100 תושבי אריאל וליד ההתנחלות הדתית אלקנה, חוצה את מחסום הקו הירוק ושוק העובדים שלצדו ומגיעה לכפר קאסם, ליד יערות הפרוורים של ראש העין המכסים על הגבעות סביב. התנועה כבדה, צומת קסם פקוק. רוב כלי הרכב ממשיכים בנסיעה ישר לעבר גוש דן, אחרים פונים ימינה לכיוון קלקיליה, חולפים על פני קבר הקדוש המוסלמי נבי ימין שהפך לקבר בנימין, ומתנהלים באיטיות בין הרמזורים של כפר סבא עד שהם מגיעים למישורים הירוקים של מכללת בית ברל.

כביש צר מוביל מטייבה וטירה, דרך קיבוץ רמת הכובש, בית אריזה, יובלים של נחל פולג, גבעה מכוסה צברים, מבנה עות'מני ישן ומושבים ותיקים, עד לבית הספר לאמנות, המדרשה בקלמניה. לפני 150 שנים הובילה הדרך ליפו.

בצומת, ששלוש הדרכים האלו מתנקזות אליו, מתגלים במלוא עוצמתם יחסיהם הנפתלים של הכפר והעיר. הטבע והתרבות, הגשמי והרוחני. זהו מחוז ה"רורבני", אותו יציר כלאיים אורבני-כפרי.

כיצד נוצר המקום הזה? על ידי השתלטותה של העיר על הכפר. העיר – מרכז ההון, מקור התעסוקה העיקרי, מוקד הכוח הפוליטי – פלשה אל הכפר, ניטרלה אותו ממאפייניו המסורתיים, מעצמאותו, והביאה אליו את המערכות שלה: ייצור, שליטה, ריכוזיות. הכפרי קיבל תכונות של האורבני.

הפקק בשרון הדרומי קשור ליחסים האלה. מיקומם של מקורות התעסוקה ומרכזי הכוח הכלכליים והפוליטיים מכתוב החלטות בענייני תחבורה. מעבר לכך, המכונית משקפת אופן תודעה וסוג של יחסים חברתיים, אורבניים במהותם ומנוכרים: היא פרטית, סגורה, נסחפת בזרם התנועה ומתנהלת לפי כללי שיטור ושליטה מוכתבים².

המכוננית היא ביטוי נוסף לאובדן הספירה הציבורית המוכרת, הניכר כל כך בפרוור. היא קשורה לספירה הציבורית החדשה: מופרטת, סחורתית, נשית, נצרכת.³

פרוור

במבט מן הכביש המוביל לקיבוץ ניר אליהו נראה האגף הדרומי החדש של קלמניה, על הקירות הלבנים הבוהקים וגג הרעפים המשופע שלו, כמו שכונה פרוורית. התשובה הבורגנית למה שעוללה לעצמה הבורגנות בעיר.

כאשר הקים שם משה גרדינגר חווה ב-1927 וקרא לה על שם אביו, קלמן, הינחו אותו שיקולים של תושב פרוורים: יש מקום בשפע, תל אביב קרובה יחסית, השלטונות תומכים ביוזמה. אולי היתה בכך גם מידה של נוסטלגיה – גרדינגר עשה את הונו מענף חקלאי.

הוא נולד ב-1887 ברוסיה הלבנה, ב-1910 נשלח ללונדון להקים סניף של חברה ליבוא ביצים, ובמהרה נעשה ליבואן הגדול בבריטניה בתחום זה. את השטח בן 1,117 הדונמים רכש בתיווכו העקיף של יהושע חנקין, כנראה מידי משפחת שנטי מקלקיליה.

קלמניה היתה הגדולה מבין חמישה ה"גנים" – חוות חקלאיות פרטיות שהוקמו באזור השרון הדרומי. היו בה פרדס, כרם, שדות, עצי אקליפטוס, זיתים, חרובים, רפת, גן ירק וחלקה שהוקדשה לניסויים חקלאיים – תות, אבוקדו, מנגו, אפרסמון ואננס. המנהלים באו מפתח תקוה ומהמושבים סביב. הפועלים היו חלוצים שהמתינו לקבל אדמה מהקרן הקיימת, פליטי משברי הבנייה של אמצע שנות ה-20 וה-30 ופועלים מהמושבות. גרדינגר שילם ל-32 הפועלים שכר גבוה והוסיף תנאים סוציאליים, להבטיח שיישאר⁴.

אדמת השרון הדרומי היא צעירה יחסית, גילה מיליון שנים. באמצע המאה שעברה עוד היתה מכוסה יער אלונים, עד שבאו הטורקים והחקלאות והשמידו את היער. תחילה התיישבו בה ערבים, ובסוף המאה באו היהודים. כשהתגלו מי תהום, החקלאות התרחבה מאוד. השילוב של אדמות קלות וכבדות איפשר מגוון של גידולים: פרדסים, מטעים, פלחה. הוקמו כפרים, מושבים וחוות. אחר כך צמחו המושבות, הערים, הכבישים.

זהו הטבע המתגלגל בשלבים לתרבות. וככל שהוא הולך ומאבד את מעמדו האונטולוגי, כך הוא נעשה מושא לתשוקה מתגברת. אלא שבכך יש אשליה, כי הטבע המקורי, מעיין הכיסופים, מכלתחילה אינו מתקיים במחוזות האדם: במידה שהאדם מוגדר על ידי פעולותיו, הרי כל פעולה שלו היא בגדר מניפולציה על סביבתו. "אפילו המיתוס החזק של הטבע נעשה לבדיון בלבד [...] אמנם הטבע עמיד ואין סוף לעומקו, אבל הוא הובס וכעת ממתין לריקונו ולחיסולו הסופי", כותב אנרי לפבר⁵.

יסודותיו של הפרוור המודרני נעוצים בסוף המאה התשע-עשרה. סוחרים ותעשיינים ממעמד הביניים, בעלי הון וזמן פנוי, יכלו, עם השתכללות אמצעי התחבורה, לצאת אל מחוץ לעיר.

הפריחה הגדולה של הפרוור הבורגני היתה בארצות הברית, בעידוד הממשלה, אחרי מלחמת העולם השנייה ושנות השפל הכלכלי. הפרוור נועד להמציא פתרון למשבר הצריכה ולחזק את הקפיטליזם. המכוננית, הדלק, הגומי, חומרי בניין שונים נעשו מוצרים חיוניים ולא עוד

מותרות⁶. הפרוור בא גם להחזיר את עטרת התא המשפחתי ליושנה. "[השמרנות הליברלית] ניסתה 'לפרוור' את נשמתה של אמריקה"⁷.

לצד הפרוור הבורגני קיים הפרוור הפועלי. בישראל נלווה לשיוך המעמדי הזה אפיון אתני מובהק. הפרוור הפועלי נוצר בשנות החמישים, כאשר נבנו ביוזמה ממשלתית השכונות ועיירות הפיתוח שרוב תושביהן היו מזרחים; המעמד הבינוני האשכנזי התגורר במרכזי הערים. הפרוור הבורגני החל לשגשג בשנות השבעים, כשזוגות צעירים מהמעמד הבינוני ביקשו לצאת מהערים, כמו במערב. בשלב זה עדיין לא הופשרו קרקעות במרכז הארץ ולכן הם פנו לאזורים מרוחקים, לאזורי ספר ולהתנחלויות⁸. בהדרגה עבר כובד המשקל ליישובי המרכז ונולדה תופעת ערי הפרוורים דוגמת ראשון לציון, כפר סבא ורעננה.

השיבה לכפר, אל הפרוורים, היא כאמור תוצאה של עיור מוגבר. בפלשתינה-א"י, כבר ב-1925, בזמן העליה הרביעית הבורגנית והזעיר בורגנית, התגוררו 83 אחוזים מהתושבים היהודים בערים ורק 16 אחוזים מהם עסקו בחקלאות⁹. ב-1991 התגוררו 90 אחוזים (4.4 מיליון) מתושבי מדינת ישראל בערים 43.7 אחוזים מהם במרכז הארץ. בין השנים 1991-1961 צמחה אוכלוסיית כפר סבא פי שלושה, אוכלוסיית ראשון לציון פי 4.1 ואוכלוסיית רעננה פי 4.7. השטח החקלאי גדל בעשור הראשון למדינה פי 3.5 בערך, ולאחר מכן הפסיק לגדול. מפעלי התעשייה הלכו והתרבו. יותר ממיליון דונם עברו שינוי ייעוד מחקלאות לבניה מאז הקמת המדינה¹⁰. רק טבעי הדבר שבשנת 1991 הועבר מינהל מקרקעי ישראל לאחריות משרד השיכון והבינוי.

אזור השרון נבנה מהחקלאות, אבל ההתיישבות החקלאית בו לא צייתה לאידיאולוגיה השלטת בדגם הכפרי, ששללה אינדיבידואליזם והתיימרה לשיתופיות ולשוויוניות. אדמת המושבות היתה פרטית. וכך, בבוא העת, נפתח ביתר קלות הפתח לפרוור.

בשנות השבעים החלו זוגות צעירים מאזור תל אביב, שהתקשו לרכוש דירה הולמת במחירים סבירים, לחפש להם חלופות. רעננה קיבלה אותם בזרועות פתוחות. הפשירו קרקע בנדיבות והציעו דירות מרווחות בבתים של שלוש קומות על עמודים, מרחק פחות מחצי שעה נסיעה ממקום העבודה והבילוי העיקרי, עם בונוס של שקט וירק. ההוויה קבעה את התודעה. רעננה הוצפה, גם כפר סבא.

אחר כך הופיעו "צמודי קרקע" – וילה עם גינה ועץ וכלב. בשלב זה כבר מכרו דימוי. הפרוור נעשה וירטואלי. כשהקרקע הלכה ואזלה, חזרו לבתי דירות. נוה מרום, גני האלה, רמות העיר, כוכב הירדן, גני הדקל – שכונות של קבלנים: בתים של שלוש-ארבע קומות, שלוש דירות בקומה, מרפסת לכל אחת, מעקות מגולפים, חלקי קשתות, כרכובים, זיזים דקורטיביים וצבעוניות קלה – ההד הקבלני המוכר לבניה הפוסטמודרנית הרשמית – חניה, מזרחוב מגונן, מערכת חינוך מהוללת וקצת פרדסים בדרך לעבודה. והמחיר, מציאה בהשוואה לתל אביב. במגדלי רום העיר בלב כפר סבא, לנוטים לקוטב האורבני, מציעים דירת חמישה חדרים באיכות גימור טובה ב-292 אלף דולר.

לתהליך הזה תרם במידה רבה הסדר הפשרת הקרקעות במושבים ובקיבוצים, שנועד לפתור את מצוקת הדיור שנוצרה עם ההגירה מברית המועצות. בעלי הקרקע החקלאית באזור

המרכז קיבלו מהבעלים, מינהל מקרקעי ישראל, 27 אחוזים מהקרקע, או פיצוי כספי שווה ערך עם הפינוי. כלומר, הוענקו להם זכויות על אדמה שהוחכרה להם בתנאי שתשמש לחקלאות. בעקבות דו"ח ועדת רוטן, שמתח ביקורת על ההסדר אך השלים איתו בדיעבד, מתנהל עכשיו דיון על הפחתת שיעור הפיצויים ל-20 אחוזים.

לאחר עשור וחצי של בנייה מואצת התמעטו עתודות הקרקע באזור רעננה וכפר סבא. קיימות תכניות להפשרת אדמות שעוד נותרו בשטח שבין רעננה לרשפון לצורך בנייה של בתי קומות. מועצת כפר שמריהו תתיר לבעלי אדמות פרטיים במזרח היישוב לבנות עליהן. פה ושם עדיין בונים שכונות מגורים. כמה פרוייקטים מסחריים נמצאים בהליכי תכנון ובנייה. נמשכת הבנייה במושבים – הגשמה מובהקת הרבה יותר של החלום הכפרי. אך ההיצע מוגבל. לעומת זאת בהוד השרון הסמוכה, איחוד של ארבעה מושבים שהוכרזו כעיר לפני שנים, שוקדים על תכנית לאכלוס מסיבי. קרקעות חקלאיות רבות כבר הופשרו לבנייה למגורים, אחרות בתהליכי הפשרה.

תכנית האב ישראל 2020, שהוצגה באחרונה באורח רשמי, מתייחסת בין היתר לתהליך הפרוור המואץ. מתכנניה ממליצים על "פיזור מרוכז" – ריכוז הפיתוח במרחבים המעוררים באופן שיכללו את מקסימום האוכלוסיה במינימום השטח, ופיזור הפונקציות השונות של מסחר, תעשייה ותרבות בין ערים ויישובים שונים¹¹.

ההשתוקקות לחיי הפרוור נבנית ממתוס, טוען דייויד הרווי. מיתוס שמקורו באינדיבידואליזם רכושני, השבוי בהגיון של צבירת ההון הקפיטליסטית ונזון מן הפרסום. הפרוורים הם כלים בידי השמרנות להנצחת סגנון חיה וזכויות היתר שלה, למניעת התפתחות בלתי רצויה ולחסימת כל אפשרות לשינוי חברתי¹². גם הומי באבא מדבר על ההומוגניות התרבותית של הפרוור. ואמנם, מיליוני בורגנים שיצאו מן הערים בתקופה המודרנית ביקשו למצוא להם מפלט מן ה"אחר". הן מן האליטה המושחתת, הן מעניי עירם. ההימלטות אל הפרוורים, יאמרו אחרים, דווקא אינה היבלעות בזרם הקפיטליסטי, אלא נסיון להימלט ממנו. נסיונם של מי ששועבדו לעולם העבודה הגדול למצוא להם זהות והגדרה עצמית. כך יובהר המעמד החשוב כל כך של הפנאי, בעיקר בגילוי המובהק – סוף השבוע, כניגודה של העבודה. אלא שגם סוף השבוע, שנועד לשמש מפלט מעולם הייצור, נבלע החל בשנות ה-70 בעולם הצריכה¹³.

קלקיליה

מבעד לשתי גדרות התיל המחלדות המקיפות את קיבוץ ניר אליהו, גבול הלגטימיות של נקודת המבט, נראית קלקיליה לרגע כמו פרוור. גגות אדומים, בניינים נמוכים, שלוה ורוגע. קלקיליה עכשיו בעוצר.

לכפרים ולעירות הערביים יש לפחות מאפיין חברתי-כלכלי אחד של פרוור: תושביהם תלויים לפרנסתם בערים היהודיות הסמוכות. הסיבה לכך היא שרוב הנשואים ב-1948 היו כפריים שאיבדו את המרכזים העירוניים המקוריים שלהם, ובמהלך השנים גם חלק גדול

מאדמותיהם, בלא שנוצרו להם מרכזים עירוניים חדשים¹⁴. התלות הזו מרחיקה לכת לעתים. ביפו, למשל, יש תהליך של חילופי אוכלוסין: תושבי שכונת עגימי הערבים מוכרים את בתיהם לעשירים יהודים ועוברים לשיכונני עוני בתוך העיר. ישראל רצתה מאוד לספח אליה את קלקיליה ב-1949 אבל קיבלה אותה רק ב-1967, עם הירקות והמוסכים וסבר הפנים היפות. קודם לכן היא נזכרה בשנות החמישים, בזמן ה"הסתננות" ופעולות התגמול. "קלקיליה לפני 1948 חיתה על פרדסי התפוזים שלה. קו הגבול [הנוכחי] עובר בין הכפר ובין [...] פרדסיו", הסביר מפקד הלגיון הירדני, הגנרל ג'ון בגוט גלאב. "אנשי קלקיליה רעבים בבתיהם ויכולים לראות את פרדסיהם [...] בדצמבר 1950 יכלו אנשי קלקיליה לראות את עצי התפוזים שלהם, עמוסי הפרי, ממרחק 300 מטר. הם היו לוקחים שקים ריקים ומתגנבים בלילות וכל אחד מהם היה יוצא לקטוף את העצים שלו [...] בלשון הישראלים היה זה שוד וגזל בביצועם של פושעים ערביים"¹⁵. בשנים 1948-1950 פעל גלאב למנוע את ההסתננויות, אך הן נמשכו. ב-9 באוקטובר 1956 חדרו שני מסתננים לעומק שטח ישראל, ורצחו שני פועלים ליד אבן יהודה. מדיניות פעולות התגמול הופעלה אז במלוא עוצמתה, ולמחרת תקף צה"ל את משטרת קלקיליה. הקרב הסתבך, 18 חיילים ישראליים ו-88 ירדנים נהרגו, עשרות נפצעו¹⁶. הכשלוני צרב, ההסתננות נמשכה. באופק היתה מלחמת סיני.

קניון ערים

מצד אחד הוא נראה קניון פרוורי לכל דבר: מבנה נמוך יחסית, שיש בז' וורדרד, רצועות טורקזי, קירות אטומים, דופן מעוגלת, מגדלים מעוטרים שבכת אבן המשווים לו מראה של מבצר ידידותי. ובכל זאת הוא שונה: מפוזר, פתוח, משתלב בטבעיות ברחוב ובסביבתו – מרכז כפר סבא. חלק מסביבתו, יש לציין, עוצב על ידו: כיכר גדולה ומדשאות שהקימו ומסרו לעיריה כחלק מהעסקה. זהו אחד הקניונים המצליחים בארץ. שלוש שנים אחרי הקמתו הוא עומד במקום השלישי מתוך 70 בפדיון למ"ר. הקניון אינו גדול – רק 10,000 מ"ר ו-70 חנויות, אבל בקרוב יתוסף לו חלק חדש – 4,000 מ"ר מסחר ומעליהם שבעה מגדלי דירות¹⁷.

"ערים" אינו הקניון היחידי באזור. מלבדו ישנם "קניון הצומת" בכניסה הדרומית לכפר סבא, "הרצליה 2001" ו"פתח העיר" בהרצליה וקניון "מרגליות" בהוד השרון. ברעננה תושלם בתוך שנתיים בנייתו של הקניון הגדול ביותר באזור השרון.

בהשוואה לאלה, קניון "ערים" הוא איכותי. הוא מחולק לאגפים פונקציונליים, יש בו סניפים מרווחים של רשתות הביגוד הנחשבות, שבעה בתי קולנוע, חלל גדול של מיטב דוכני המזון המהיר, סניפים גדולים של סטימצקי ושל קפה אלכסנדר, קו-אופ, חניה חינם, גימורים טובים ואחראית על עיצוב החללים הציבוריים.

מיד יום באים אליו 10,000-20,000 בני אדם. קהלו הוא קהל הפרוורים. תושבי כוכב יאיר, מתן, כפר סבא, המושבים באזור, בורגנים מטירה. בני 35-45. הם מגלים לו נאמנות גבוהה ומגיעים שלוש פעמים בשבוע בממוצע.

הצלחתו אינה מקרית. יזמיו ידעו לספק מענה הולם לתרבות הצריכה הפרוורית. הסמיכות המוצלחת למרכזי תרבות עירוניים – הספרייה והתיאטרון – מבהירה את תמונת העולם ששני תחומים נבדלים כל כך לכאורה משרתים בו את אותה מטרה.

הקניון הפרוורי הוא צאצא צעיר יחסית בשושלת ותיקה. ההיסטוריה המודרנית שלה מתחילה בפסז'ים של ערי מערב אירופה ורוסיה, אותם רחובות מקורים שלאורכם נפתחו חנויות יוקרתיות. "המקדשים המקוריים של הקפיטליזם הסחורתי"¹⁸. אחר כך הופיעו השדרות הגדולות של פריס – עם החנויות, המסעדות, הבארים ובתי הקפה האופייניים להן – שיאו של מפעל הבנייה עצום הממדים של הברון אוסמן, שנעשה על חורבות בתייהם של אלפי אזרחים. היו גם התערוכות הבינלאומיות, שהביאו את פנטסמגוריית התצוגה לשיאה. אחר כך נוסדו בתי הכלבו הראשונים בערים הגדולות, בעקבותיהם המרכזים המסחריים בלב הערים ולבסוף, עם הנהירה לפרוורים, הקניונים הפרווריים. בשנת 1974 היו בארצות הברית 15 אלף קניונים ש-44 אחוזים מכלל המסחר הקמעונאי התנהל בהם¹⁹. בהדרגה נוספו להם עוד פונקציות והם נעשו למרכזים קהילתיים. בסוף שנות השבעים, עם התמעטות עתודות הקרקע בפרוורים, היתה פריחה מחודשת של מרכזים מסחריים בתוך הערים.

קניון "ערים" הוא שילוב של שני הסוגים – הפרוורי והעירוני המחודש. בהיותו קניון פרוורי הוא "מגלה את 'בטנת' הפרוור וחושף על ידי כך את אופיו הסחורתי"²⁰.

רוב הצרכנים במרכזי הקניות הפרווריים הם נשים. בביקורת, נוטים לראות בתרבות הפרוור בכלל תרבות מיגדרית. כלומר, הפרוור אינו רק תגובה לאופני הצריכה של כלכלה מתרחבת, אלא הוא ביטוי לאידיאולוגיה של ביתיות ונשיות. תפקידן של הנשים פסיבי – לצרוך ולהוציא כסף, ובמצב כזה אין שום סיכוי לאינדיבידואליות ולהגדרה עצמית.

כנגד העמדה הנחרצת הזו עומדת העובדה שעם השנים גדל מספר הנשים העובדות תושבות הפרוורים. חלקן יוצאות לעבודה מחוץ לבית, כמו רוב הגברים. אחרות עובדות באזור מגוריהן: מעסיקים השכילו לנצל את מאגר כוח העבודה הנגיש והזול הקימו בפרוורים עצמם מפעלים ועסקים.

מחקר שנעשה על חיי הנשים בעתלית בתחילת שנות התשעים העלה כמה ממצאים המבהירים את השינוי שחל במעמד הנשים בעולם הפרוורים²¹. מחברות המאמר מאשרות, כי עד שנות השמונים התקיים ארגון קרקע שהבחין בין עיר כמקום של עבודה ושל ייצור (production) לפרוור כמקום של מגורים ושל ייצור מחדש (reproduction). בכך התמסד הבית כמקום של לא-עבודה וחוסר השוויון הונצח. במקביל נמצא, כי שיעור הנשים בכוח העבודה פחת עם התרחקות. היקף משרותיהן של הנשים בפריפריה היה קטן יותר, הן השתכרו שכר נמוך יותר ומגוון העיסוקים שלהן היה מוגבל. הן הביעו אי שביעות רצון מאורח החיים הזה. הנשים המועסקות היו מרוצות יותר, למרות הקשיים הכרוכים בשילוב עבודה, ניהול משק הבית וגידול ילדים.

בשנות השמונים חל שינוי. פונקציות שהיו מרוכזות בערים – מסחר, שירותים – עברו בחלקן לפרוורים, מקומות עבודה הוקמו בפרוורים עצמם, ההומוגניות המעמדית נסדקה. השילוב הזה הביא את הנשים, החיות במידה רבה בשני העולמות – הפרטי והציבורי, עולם העבודה ועולם הבית – להרחיב את תפקידן הביתי לקהילה ולשמש סוכנות של שינוי חברתי בפרוור. חיבור נוסף בין עולם הגברים לעולם הנשים, בין הבית לעבודה, נוצר עם התפתחות תרבות ה"עשה זאת בעצמך" הפרוורית. מצד אחד היא אמנם מגדירה מחדש טריטוריה גברית טיפוסית במקום של עבודת צוארון לבן, אך מצד אחר היא מכניסה את הגברים אל תוך הבית, המעוז הנשי²².

בית ברל

ברל חלם על אוניברסיטה של פועלים. מול "ההר", קמפוס הר הצופים המורם מעם, ביקש להקים את "העמק" – מקום של חלוצים. הוא אפילו התחיל לגייס כסף למימוש הרעיון. אבל המרכז התנועתי שעל שמו נחנך רק ב-1948, ארבע שנים לאחר מותו. למדו שם ציונות סוציאליסטית: מחנאות, דידקטיקה, פסיכולוגיה, תנועות נוער בארץ ובעולם, עלייה, משטרים בעולם, ועסקו בפעילות אמנותית²³.

קלמניה נמסרה לבית ברל ב-1952. עוד קודם לכן החליט גרדינגר למכור אותה. מאמצע שנות ה-30 לא היתה שם רגיעה. פועל נרצח, עצי פרי נעקרו, הבריטים הציבו בחווה תחנת ניטור. גרדינגר, שבינתיים הקים בתי קולנוע בחיפה ובתל אביב וקנה את בית החרושת סיליקט, היה עייף וחולה ולא התמקח על המחיר. ב-1945 הוא מכר את החווה תמורת 106 אלף ל"י, שני שלישים משווייה האמיתי, לחברת ניר השיתופית שהמשיכה לעבד את הקרקע, לקרן הקיימת שהעבירה אדמות למושב צופית הסמוך ולתנובה, שניהלה שם בית אריזה ופרדס. את משק החי מכרו ליחידים. על גבעת הפלחה הוקם בית ברל²⁴.

מבנה החווה בקלמניה היה לחלק מן המכללה. הוא שימש בית ספר לתלמידים מארצות הברית ומרכז הדרכה והתנהלו שם סמינרים וימי עיון. ב-1992 נסגר המקום. התווכחו אם למכור או למסור אותו, ולמי. לבסוף קיבלה אותו המדרשה.

בית ברל עצמו התרחב מאוד במהלך השנים. ב-1954 נקלטה בו המדרשה למורים של איחוד הקבוצות והקיבוצים מרמת רחל. התלמידים בני קיבוצים, שהיו הרוב עד אז, הלכו והתמעטו. גדל מספרם של תושבי האזור – בני מושבים, מושבות ועיירות, רבים מהם מזרחים. במקביל הלך ופחת הקשר עם תנועת העבודה.

היום זו מכללה שיש בה בית ספר לחינוך, מדרשה לאמנות, חטיבה לתכניות מיוחדות וללימודי תעודה, בית ספר להשתלמויות עובדי הוראה, מרכז לקידום אישי ומקצועי, מכינה קדם אקדמית ובית ספר להכשרת מורים וגננות ערבים.

מלבד זאת יש בשטח העצום שדות, מטע, בית אריזה, קאנטרי קלאב, גן אירועים, מרכז מחנאות ובית ספר תיכון שש-שנתי, עמיאסף, המשמש ילדי מושבים ושכונות, מאלפי מנשה עד בני ציון, מכפר מל"ל עד כוכב יאיר.

כתב העת הביתי של המכללה, "מצב העניינים", שהמתדיינים בו נקראים בשמותיהם הפרטיים, ממחיש את הדרך שעשו לכאורה "העמק" של ברל ותשוקתו להקים מקום להנחלת מורשת תנועת העבודה, עד לגן האירועים והקאנטרי קלאב וממחיש גם את מוצקותה של הסתירה האינהרנטית שבעמדה זו: בין פרקטיקה לאידיאולוגיה, בין אליטיזם לשוויוניות, בין ציונות לדמוקרטיה, בין חינוך ללימוד. כותב ד"ר נמרוד אלוני, מרצה לפילוסופיה בבית הספר לחינוך במכללה: "חשוב להדגיש בימים אלה את החינוך לתרבות כחינוך שחותר להרחיב, להעמיק, לעדן ולשכלל את אופני ההתנסות של המתחנכים באמצעות התוודעות מודרכת להשגי רוח האדם [...] התנערות מחינוך כמערכת נורמטיבית ומנחה גובה מאתנו מחיר יקר בקטל בדרכים, בשירות גרוע לציבור, באגרסיביות וחוסר דרך ארץ, בנהנתנות ובכוחנות שלא עושה חשבון לאחרים, בפגיעה ברכוש ציבורי ובאתרי טבע, ביומרות חפיפניות, בהתנהגותם הגסה של נבחרי הציבור ובהשתלטות 'מנטליות הרייטינג' על התקשורת"²⁵.
קצת קיבוץ, קצת פרוור.

שדה ורבורג

מושב שדה ורבורג נוסד ב-1938. הוא קרוי על שמו של האגרונום הגרמני, נשיאה השלישי של ההסתדרות הציונית, אוטו ורבורג.
פעם שכן בו חלק ממגורי הפועלים של חוות קלמניה. היום גרים בו תאילנדים. הם תלו שלט בחזית הקרוון שלהם בקצה המושב: Welcome to Thailand in Israel. בשדות הם עובדים בלבוש המסורתי – ראשיהם ופניהם מכוסים צעיף בד לבן. ממרחק קשה להבחין בינם לפועלות הערביות.
מושבניק משופם על טרקטור גדול בוחן את התקדמות עובדיו בחממה. זו שעתה היפה של ההתיישבות העובדת, אבל היא נדירה עכשיו. רבים משכניו כבר מצאו להם עיסוקים אחרים. האחד פתח בית ספר לנהיגה, השני שירות קייטרינג, השלישי חוות סוסים, הרביעי בית מלאכה לכלים סניטריים, החמישי מתפרה, השישי מחסן אלומיניום, השביעי משרד אדריכלים, השמיני חנות לתיקוני חשמל.
רוב הקיבוצים והמושבים אינם מתפרנסים עוד מחקלאות. בני המושבים עוזבים, העירוניים המגיעים אליהם אינם מתעניינים בזה. נמצא כי ככל שהקרבה למרכז עירוני גדולה יותר, כך גדל מספר העסקים הלא-חקלאיים, וכי קיים שיעור גבוה של תושבים המתפרנסים משלושה מקורות הכנסה לפחות²⁶. במושבי המרכז יש מכל הבא ליד: בתי מלאכה, חנויות, מחסנים, גלריות, משרדים. בגליל, בנגב, בשפלה הפנימית נאלצים להמשיך ולגדל עופות, הדרים ועגבניות.

מיסכה

משוכת הצבר על צלע הגבעה הקטנה היא עקבה. עצי הדומים הם עקבה. שני שברי מרצפת תכולה וידית חרס בנים הואדי המעופש הם עקבה. האיש המרסס את שורות עצי התפוזים הוא העד: שם, בחורשת האקליפטוסים הגדולה ובגבעה ממערב לה.

עצי התפוזים מטשטשים את העקבות, האקליפטוסים מחפים על הסוד, הקוצים היבשים מזהירים מפניו, רעש הטפטפות בפרדס הסמוך מסיח את הדעת. אבל שני עצי רימון עמוסי פרי באמצע הסבך מראים את הדרך: הנה שרידי המסגד של הכפר הערבי מיסכה, ועל הגבעה הקרובה – שני המבנים של בית הספר הישן.

במפה מ-1838 של הגיאוגרף האמריקאי אדוארד רובינסון מופיעה מיסכה מצפון מערב לאנטיפטריס המזוהה עם כפר סבא הערבית, סמוך לאחד מיובליו של נחל פולג המכונה כאן נהר ארסוף. היא מופיעה שוב במפה מ-1850 ולאחר מכן במפה של הקונסול הבריטי בירושלים, גיימס פיין, מ-1854 בצומת שתי דרכים סמוך לאפיק נחל אל-חדר. גם ויקטור גרין, גיאוגרף צרפתי, מיקם אותה ב-1870 סמוך לערוץ הנחל. במפת קרן המחקר לא"י מ-1880 נראית מיסכה על דרך קיצור המובילה מיפו לכיוון טירה וקלנסואה. המפה מציינת גם גידולים חקלאיים ונראה בה שטח גדול של פרדסים מצפון ומדרום לכפר. במפה מנדטורית מ-1937 סומן שטח פרדסים גדול מצפון.

בני מוריס מציין שהכפר היה גדול ונודע לשמצה: אנשיו צלפו על קיבוץ רמת הכובש. ב-21-22 באפריל 1948 גורשו תושביו בידי חיילי חטיבת אלכסנדרוני. "ההגנה" הורתה להם כנראה לצאת עוד ב-15 באפריל, אבל הם לא צייתו. עשרה ימים לאחר מכן כמעט שלא נותרו עוד ערבים באזור השרון²⁷.

בראשית יוני 1948 נמחה הכפר מיסכה מעל פני האדמה. יוסף ויץ, מנהל מחלקת הקרקעות של הקרן הקיימת וחבר ועדת הטרנספר, ניצח על המלאכה. אנשי הקרן הקיימת ודחפוריה ביצעו אותה. ויץ כותב שבן גוריון אישר את ההריסה. בן גוריון מצדו נזהר שלא להתייחס באורח רשמי להריסת כפרים. הוא סמך ידו רק על כינון ועדה שתפקידה לפקח על "ניקוי הישובים, עיבודם (זאת אומרת, עיבוד אדמותיהם) וישובם, והקמת גדוד עברי לפעולות אלה". עד למאי 1948 נתפסה הריסת הבתים ככורח צבאי והיתה חלק מתכנית ד'. עם העזיבה הגדולה של הערבים באפריל-מאי השתנתה תכליתה, והיא נועדה להנציח את גלותם. במהלך מלחמת העצמאות ובחודשים שאחריה התרוקנו כ-370 כפרים ערביים מיושביהם. עד אמצע 1949 נהרסו רובם²⁸.

הפרדסים סביב ניטעו ב-1953 על אדמת הכפר שנמחק. הם שייכים לחברת מהדרין. העובדים הם ערבים מטירה, מכפרי האזור ומהשטחים. בין היתר מגדלים בהם פומלות מסוג מיוחד, האהוב מאוד על היפנים. חורשת האקליפטוס ניטעה על חורבות המסגד. מדי פעם כורתים ומוכרים את העץ הטוב.

ברוב המקרים, כותב מירון בנבנישתי, לא החרבו את מקומות הפולחן. כך נותרו בישראל, להוציא השטחים ויישובים ערביים, כ-80 מקומות מקודשים למוסלמים. כולם מוזנחים, חרבים, לא משמשים ליעודם המקורי. ב-25 בתי קברות יש שרידים, עשרות נחרשו ונעלמו. 16 מסגדים מצויים בשלבים מתקדמים של הרס. חמישה מהם נהפכו לגלריות ולמוזיאונים,

ארבעה משמשים כבארים, מסעדות ואתרי תיירות, שלושה הפכו לאורוות ורפתות, שלושה למחסנים ולבתים פרטיים, ארבעה מסגדים שופצו ונהפכו לבתי כנסת. יש קברים משופצים שיוהדו ועוד כעשרים קברי קדושים מוסלמים נטושים. כולם נמצאים בבעלות המדינה על פי חוק נכסי נפקדים.²⁹

באמצע חורשת האקליפטוס יש קרחת, במרכזה ערימת זרדים וסביבה מסודרים צמיגי גומי שחורים דקים. אולי עקבות פעולה של הנוער העובד. על בית הספר הישן חסו – שלדי מיטות ברזל, נעלים, קירות מפויחים וקיר לבני בטון שהוסיפו, מעידים שנעשה בו שימוש. אולי הלינו בו פועלים מהגדה.

משפחת פליטים אחת מהכפר מתגוררת בטירה. הרוב עברו לירדן ולשטחים. מדי פעם מגיעה קבוצה מהם באוטובוס לבקר בכפר.

יונה הנביא 42

כמה רחוק זה קלמניה? מרחק של שנים, מרחק של עולמות, מרחק של הקשת מקש. המדרשה לאמנות התחילה בתל אביב, עברה להרצליה, משם למורשה ולבסוף לבית ברל. במעונה החדש היא השיגה נוחות, רווחה, ניקיון, שקט, כסף. איכות חיים. יש בה יותר ערבים, יותר מתנחלים, יותר חקלאים, יותר סמינריסטים, יותר נשים. דרך הפרוור. מול זה, העיר. מחוזו של המשוטט. "צורת היסוד של האינטלקטואל המודרני"³⁰. זה שהיה "מתבונן נלהב, מתענג עונג עצום להקים בית בלב ההמון, בתוך התנועה השוצפת וקוצפת [...]. להימצא הרחק מהבית ועם זאת לחוש עצמו בבית בכל מקום; לראות את העולם, לעמוד במרכזו, ועדיין להישאר נסתר מפניו"³¹. המשוטט בגילומו מובהק ביותר, המשורר, יצא מן הספירה הפרטית הדלה והמוגבלת אל הספירה הציבורית. רק שם, בחוץ, הוא חש עצמו בבית. אבל עם הזמן נחשף אופיו הסחורתי והוא נעשה בודד, שכיר, מושא להתבוננות. זה המשוטט שמתאר ולטר בנימין. זו דרך האורבניזציה.

העיר הולידה את הפרוור כדרך אחת של פתרון למצוקתה, אבל לא היה בזה די. קמו אוטונומיות אורבניות. מגדלי דירות, טייק-אווי, וידאו, סי.די., מזגן, אינטרנט, מגזינים וספרי אמנות. זו עירו של המשוטט החדש. הוא מתחיל במעמקי הספירה הפרטית ומשם פורץ החוצה, בדומה למשוטט של בודלר. יכולתו להתערב בעולם לכאורה גבוהה מאוד, הרבה יותר מזו של המשוטט המתבונן. אלא שהרחוב שהוא פורץ אליו, מתהלך בו ופועל בו אינו הרחוב הממשי. המשוטט החדש הוא משוטט וירטואלי בעולם וירטואלי. המרחק בין האוטונומיה האורבנית לאוטונומיה הפרוורית הצטמצם עד לבלי הכר.

האם שם עתידה של העיר? לפני 30 שנים קרא אנרי לפבר לתבוע את "הזכות לעיר". להניח להומניזם הישן, לא לפנות לאחור אל גוויית הנוסטלגיה השרועה על הכביש, אל הליברלית הבורגנית, ולממש את ה"אורבניזם": מקום של מפגש ושל קדימות לערך השימוש. מקום שרק

העובדים, נציגיהם של ה"מתגוררים" האמיתיים, יכולים להביאו³². בינתיים, נדמה, עוד יש לקריאתו, אפילו בבחינת קריאת הצלה, תוקף עז. וגם סיכוי.

[פורסם ב*המדרשה*, גיליון מס' 1, 1998]

- ¹ "פסטוראלה פתאומית" הוא שם שיר של מאיר זולטיר מתוך *דבר אופטימי עשיית שירים*.
- ² Williams, Raymond. *The Country and the City*. Oxford University Press, New York 1973. pp. 294-298
- ³ Silverstone, Roger (ed.). Introduction, *Visions of Suburbia*. Routledge, London and New York 1997
- ⁴ עמית, עירית. "קלמניה, חוה בשרון". *עת-מול* י"ט (3): 15-14. 1994
- ⁵ בן משה, יפתח. "מבית ברל דרך קלמניה לצופית". מוסף "שבעה ימים", "ידיעות אחרונות" 2.3.90.
- ⁶ תלמי, מנחם. "ואת קלמניה כבר ראית?". מוסף "סגנון", "מעריב" 30.3.88.
- ⁷ מוסמך, שלמה. "טירה כפרית בלב הפרדסים". *טבע וארץ* כ"ח (4) 1976.
- ⁸ Lefebvre, Henri. *The Production of Space*. Blackwell, Oxford & Cambridge, 1991. p. 30
- ⁹ Harvey, David. *The Urban Experience*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore 1989. p. 39
- ¹⁰ Bhabha, Homi. "Postscript: Bombs Away in Front-Line Suburbia" in Silverstone. p. 298
- ¹¹ Gonen, Amiram. "Changing Urban Residential Structure in Israel" in Gradus, Yehuda & Gabriel Lipshitz (eds.) *The Mosaic of Israeli Geography*, Ben Gurion University Press, Beer Sheva 1996. pp. 55-62
- ¹² גלעד, דן. *היישוב בתקופת העליה הרביעית*. עם עובד 1973.
- ¹³ אפרת, אלישע. ישראל, *גיאוגרפיה בת זמננו*. אחיאסף 1993.
- ¹⁴ זנדברג, אסתר. "עיר גדולה ואנשים בה הרבה". "הארץ" 4.8.97; זנדברג, אסתר. "המלחמה בזחילת הפרוורים". "הארץ" 5.8.97; להב, הגר. "אוליגרכיה תכנונית". "הארץ" 9.9.97.
- ¹⁵ Harvey. p. 122
- ¹⁶ Cross, Gary. "The Suburban Weekend: Perspectives on a Vanishing Twentieth Century Dream" in Silverstone. pp. 132-160
- ¹⁷ Gonen, ibd.
- ¹⁸ מצוטט אצל מוריס, בני. *מלחמות הגבול של ישראל 1956-1949*. ספרית אופקים, עם עובד 1996. עמ' 62.
- ¹⁹ מוריס. עמ' 425-424.
- ²⁰ הנתונים ממנהלת השיווק של קניון "ערים", גילה שלום.
- ²¹ בנימין, ולטר. "פריס בירת המאה ה-19" *הרהורים*. תירגם: דוד זינגר. הקיבוץ המאוחד 1996. עמ' 35.
- ²² Friedan, Bernard and Lynne Sagalyn. *Downtown Inc.*, The MIT Press, Cambridge and London 1992.
- ²³ Silverstone, ibd
- ²⁴ בלומן, אורנה שרה ארנון ודבורה ברנשטיין. "חיי נשים בפרברים, הטרוגניות מעמדית והשתתפות בכח העבודה: עתלית בתחילת שנות התשעים", *אופקים בגיאוגרפיה 37-38* תשנ"ג 1993-, החוג לגיאוגרפיה אוניברסיטת חיפה.
- ²⁵ Chambers, Deborah. "A Stake in the Country" in Silverstone. pp. 86-107
- ²⁶ דורון, אדם ושלמה בן עמי. *בית ברל, תולדות ובעיות*. בית ברל תשמ"א 1981.
- ²⁷ מוסמך, שם.
- ²⁸ אלוני, נמרוד. "חינוך לתרבות בחברה רב-תרבותית" *מצב העניינים* גיליון מס' 7 טבת תשנ"ז. עמ' 13.
- ²⁹ Sofer, Michael. "Pluriactivity on the Rural-Urban Fringe of Tel Aviv" in Gadus & Lipshitz
- ³⁰ מוריס, בני. *לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים 1947-1949*. ספרית אופקים, עם עובד 1991. עמ' 166.
- ³¹ שם. עמ' 226-213.
- ³² בנבנישתי, מירון. "המלחמה על המסגדים". "הארץ" 31.7.97.
- Buck-Morss, Susan. *The Dialectics of Seeing, Walter Benjamin and the Arcades Project*. The MIT Press, Cambridge & London 1991. p. 304
- Baudelaire, Charles. *The Painter of Modern Life and Other Essays*. Phaidon 1964. p.9
- Lefebvre, Henri. *Writings on Cities*. Translated and edited by Eleonore Koman and Elizabeth Lebas. Blackwell, Cambridge 1996. p.158